

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Tytuł rozprawy: Katechizmy karaimeskie w Europie Wschodniej

Rozprawa doktorska jest próbą przedstawienia i zanalizowania literatury katechetycznej tworzonej przez karaimów na terenach wschodnioeuropejskich od XVIII w. do czasów współczesnych (XIX i XX). Jest ona przyczynkiem do odtworzenia i ocalenia przed zapomnieniem nie tylko religijnego piśmiennictwa społeczności karaimeskiej, ale także i bogatej kultury hebrajskiej. Stanowi ważne źródło duchowego życia społeczności karaimeskiej, zawierające oficjalną wykładnię zasad wiary i etyki, a także odzwierciedla – choć w mniejszym stopniu – proces formowania się i deklarowania nowej tożsamości narodowej karaimów.

Teksty katechizmowe, będące przedmiotem rozprawy, powstawały w różnych językach – hebrajskim, karaimeskim, tureckim, rosyjskim i polskim, co *de facto* odpowiada chronologii ich napisania. Najwcześniejsze hebrajskojęzyczne manuskrypty, które pochodzą z lat 1729-1820 i zachowały się do naszych dni, stanowią cenny materiał do badań nad religijną edukacją, znaleźć tu można zapiski dla przygotowujących się do egzaminu na stanowisko rzezaka, dyplom poświadczający uzyskanie tytułu *ribbiego*, oraz pojedyncze konspekty służące do utrwalania przyswajanej wiedzy, sporządzone przez anonimowe osoby na własny użytek. Pierwsza publikacja skryptu do nauki religii karaimeskiej – w klasycznej formie pytań i odpowiedzi – ukazała się w roku 1835 w Gözleve na Półwyspie Krymskim. Nosił on tytuł *Tub Ta'am* i został wydany w karaimeskim języku krymskotureckim. Pod koniec XIX wieku nauczyciel karaimeski z Sankt-Petersburga Jakub Duwan zapoczątkował okres wydawania rosyjskojęzycznych katechizmów, których objętość różniła się, od zwięzłych i krótkich po szczegółowe i wielostronicowe pozycje. W rozprawie przedstawiłam wyniki moich badań nad czterema takimi katechizmami. Są to: *Katechizm, podstawy prawa karaimeskiego* J. Duwana z 1890 roku, *Skrócony katechizm* J. Szamasza z 1913 roku, *Karaimeski katechizm w skrócie* M. Firkowicza z 1915 roku oraz *Główne zasady karaimeskiego nauczania Prawa* S. Prika z 1917 roku. Nadto, dokonałam ich analizy porównawczej z katechizmem ułożonym przez A. Zajączkowskiego w języku polskim, noszącym tytuł *Zarys religii karaimeskiej* z 1946 roku.

Badając treść tekstów katechizmowych w kontekście przemian społecznych zachodzących we wspólnocie karaimeskiej, odwołuję się do różnych metod historycznych, księgoznawczych, socjologicznych, literaturoznawczych i pedagogicznych. W głównej mierze wykorzystuję tu metodę funkcjonalną, analizę tekstu oraz interpretację. Przeprowadzam dokładną syntezę formy i treści katechizmów, a także ich instytucji w związku z rzeczywistym lub hipotetycznym czytelnikiem. Stosuję metodę analityczno-tematyczną notując zmiany w strukturze. Oceniam przejrzystość ujęcia tematów oraz ich przystępność (oddziaływanie emocjonalne, estetyczne, perswazyjne). Poszerzam też pracę o aparat pojęciowy terminów religijnych w języku hebrajskim, rosyjskim i karaimeskim tureckim używanych w tekstach katechetycznych.

Rozprawa doktorska, nie licząc wstępu i zakończenia oraz innych komponentów

pracy, składa się z czterech rozdziałów problemowych: Rozdział I. Społeczność karańska w Rosji w XIX i w pierwszej połowie XX wieku; Rozdział II. Katechizm: geneza, forma i funkcja; Rozdział III. Katechizmy karańskie; Rozdział IV. Judaizm karański w XIX i XX wieku w świetle katechizmów.

W pierwszym rozdziale, z racji na konieczność zapoznania się z tłem historycznym, ideowym, obyczajowym i społecznym, przedstawiam najważniejsze wydarzenia w dziejach społeczności karańskiej, które wywarły bezpośredni lub pośredni wpływ na świadomość społeczną i religijną przyszłych katechetów. W dniu 8 kwietnia 1783 r. cesarzowa Katarzyna II Wielka przyłączyła do Imperium Rosyjskiego Półwysep Krymski, na którego terenach zamieszkiwała znacząca ilość ludności karańskiej. W ustawodawstwie rosyjskim karaimi jako wyznawcy Prawa Mojżeszowego zaczęli podlegać przepisom prawnym dotyczącym żydów, nakładającym restrykcyjny porządek prawny, surowo egzekwowany. Aby choć w mniejszym stopniu uniknąć rygorystycznych rozporządzeń, karaimi zaczęli budować swoją strategię obrony przez odseparowanie się od judaizmu rabbanicznego i żydów rabbanitów. Początkowo skupiali się na podkreślaniu różnic zarówno w nauczaniu, jak i w praktykowaniu kultu pomiędzy judaizmem karańskim a rabbanicznym. Tu karaimom niewątpliwie „przysłużył się” Talmud – zbiór rabbanicznych praw opartych na ustnych przekazach – którego karaimi nie uznawali, bowiem przepisy w nim zawarte nie znajdują potwierdzenia w Przymierzu z Synaju, tj. w Torze.

Innym sposobem na odseparowywanie od żydów rabbanitów było konsekwentne zaprzeczanie przez karaimów przynależności do ludności żydowskiej. W wielu ustawach zanika nazwa żydzi taurydscy, żydzi karaimi, a pozostaje tylko nazwa karaimi, nierzadko wraz z adnotacją o błędzie utożsamiania karaimów z żydami. Gdy jednak prawne zmiany nie przyniosły oczekiwanych praktycznych efektów, w 1881 roku karański hacham Samuel Panpułow oficjalnie wystąpił z odezwą, że karaimi stanowią odrębny naród. W późniejszym okresie dokonał on też próby zmiany nazwy karańskiego domu modlitewnego z ‘synagoga’ na ‘kienasa’.

W tym samym rozdziale omawiam też literaturę naukową i popularnonaukową – pisaną przez karaimów, jak i nie-karaimów – o pochodzeniu karaimów jako wyznaczniku ich odrębnej tożsamości. W 1896 r. Seraja Szapszał opublikował książkę, pt. *Karaimi i Czufut Kale na Krymie*, w której otwarcie podważył semickie pochodzenie karaimów i opowiedział się za całkowitą ich przynależnością do narodów tureckich. Wywołało to różnorakie reakcje w społeczności karańskiej, część karaimów poparła stanowisko Szapszała, inni zaś odrzucili je i skrytykowali przedstawione argumenty. Gdy jednak w 1915 r. wybrano S. Szapszała na nowego hachama karaimów taurydzkich i odeskich, poglądy jego znalazły wyraz w prawnych wypowiedziach dotyczących rasowego turkijskiego pochodzenia karaimów. Wybuch drugiej wojny światowej, gdy karaimi – ze względu na zagrożenie życia – sami musieli udowodniać swoją nieżydowskość, jeszcze bardziej zakorzenił owe poglądy w świadomości karańskiej i doprowadził do prawie absolutnego zerwania więzi karaimów z judejską i hebrajską spuścizną.

W drugim rozdziale wyjaśniam genezę, formę i funkcje katechizmu, którego początki ściśle wiązały się z rozwojem i ekspansją religii chrześcijańskiej. Jako wykład

doktryny, katechizm został zaadaptowany do potrzeb uczniów karaïmskich – dzieci, młodzieży, a także osób duchownych, prowadzących nauczanie. Miało to pobudzić świadomość religijną i ułatwić poznawanie własnej religii i tradycji kulturowych przez karaïmską społeczność.

Na potrzeby pracy wyodrębniam formalne cechy katechizmu karaïmskiego, określając tekst, sposób wykładu oraz grupę potencjalnych adresatów. Wyszczególniam elementy treściowe, zaznaczając przy tym przedmiot nauki katechizmowej, jej cel i źródła, wskazując też autorytet, który udziela danemu katechizmowi imprimatur.

Głosząc własną naukę religii judejskiej, bez wtępow talmudycznych, karaïmska literatura katechetyczna kształtowała się jako intelektualna reakcja na literaturę rabbaniczną. Wykazywała błędne poglądy religijne rabbanitów, podkreślała różnice w wykładni tekstów biblijnych. Na skutek przemian społecznych i edukacyjnych w Rosji 2. połowy XIX wieku, w XX wieku radykalnie obniżył się poziom znajomości języka hebrajskiego przez karaïmów, co w konsekwencji spowodowało zmierzch piśmiennictwa w języku hebrajskim. Odejście od hebrajszczyzny przysłużyło się powstawaniu nowych tekstów katechizmowych w językach wernakularnych (czasem tylko zachowywano błogosławieństwa, modlitwy i nomenklaturę religijną w ‘języku świętym’). Ważną rolę odegrało tu niewątpliwie osobiste doświadczenie samych autorów, którzy – jak podają – odczuwali permanentny brak materiałów dydaktycznych, zwłaszcza w języku, którym na co dzień posługiwali się. Niektórzy z nich zdecydowali się na pisanie nowych skryptów do nauki religii karaïmskiej, przyczyniając się tym samym do doskonalenia sposobów przekazywania wiedzy religijnej, podnoszenia merytorycznego poziomu wiedzy duchowej dzieci i młodzieży karaïmskiej.

Trzeci, najobszerniejszy rozdział, poświęcony jest szczegółowemu omówieniu wszystkich znanych mi katechizmów karaïmskich. Opisuję ich zawartość, strukturę, metodę wykładu, a także analizuję teksty przez pryzmat karaïmskiej literatury religijnej wydawanej w tym okresie, która w pewnym stopniu korespondowała z treściami zawartymi w owych katechizmach. Wykorzystując metodę analizy porównawczej, odnajduję ideologiczne, teoretyczne i myślowe podobieństwa oraz różnice pomiędzy treścią ówczesnych publikacji a katechizmów. Tu na szczególną uwagę zasługują wątki tożsamościowe oraz językowe, które w różny sposób były interpretowane czy postrzegane przez karaïmską społeczność.

Za pierwszy katechizm karaïmski uważa się rękopis pochodzący z XVIII w., zatytułowany *Seṗer 'Elon More*, którego autorstwo przypisuje się Simsze Icchakowi Łuckiemu. Jest to unikatowy skrypt napisany przez autora w bardzo młodym wieku, zapewne dla własnego użytku w ramach przygotowań do egzaminu. Omawiając tematy z zakresu teologii i logiki, autor opiera się na nauczaniu karaïmskich uczonych takich jak Aaron ben Elijjahu, Elijjahu Basziaczi czy Kaleb Afendopulo, działających w XIV i XV wieku w Bizancjum. Co warte odnotowania, Łucki czerpał wiedzę także z literatury rabbanicznej (gdzie przedstawia dziesięć prób, którym poddany został praojciec Abraham; chodzi o samą ideę prób zawartą w *Misznie* w traktacie *'Abot*).

W pracy opisałam trzy hebrajskojęzyczne teksty wykazujące cechy charakterystyczne dla katechizmów, które zachowały się w pojedynczych rękopisach.

Pierwszy z nich, to *Seṗer hab-Berit* zaświadczony w rękopisie Евр II A 1852, który jest *de facto* dyplomem rzezaka. Sporządzony został w miesiącu *szewat* w roku 5547 (1787) w Łucku i zawiera karaimskie wyznanie wiary. Dyplom ten został wręczony przez Mordechaja ben Mosze jego uczniowi Szałomowi ben Zecharia z okazji uzyskania przez niego uprawnień rzezaka i nadania mu tytułu ribbiego. Drugi (bez tytułu) poświęcony jest zagadnieniu pojmowania świata przez karaimskich uczonych (zachowany w rękopisie F 946 op. 1 nr 435 z roku 1818). Trzeci (bez tytułu) jest streszczeniem fragmentu dzieła *Leqaḥ Toḅ* rabbanicznego katechety Abrahama Jagely (zachowany w rękopisie F 946 op. 1 nr 438). Trzy powyższe teksty zostały przedstawione w języku oryginału, przełożone na język polski i opatrzone aparatem krytycznym.

Ostatnim znanym mi katechizmem w języku hebrajskim jest *Seṗer haṭ-Ta'am* pióra Mordechaja Sułtańskiego, dla którego pobudką do jego napisania był edykt Aleksandra I. Autor został zobligowany do przedstawienia przyczyn oddzielenia się karaimów od rabbanitów oraz wyjaśnienia różnic pomiędzy tymi dwiema społecznościami. Tekst ten ma formę traktatu o charakterze filozoficzno-teologicznym. Autor prowadzi rozważania na temat stworzenia świata i istoty ludzkiej duszy, ale także pisze o Ameryce, możliwości zasiedlenia nowo odkrytego kontynentu. Manuskrypt tekstu zachował się jednak tylko w części i nie są znane wszystkie treści w nim zawarte.

Pierwszym autorem piszącym w języku krymsko-tureckim był Mordechaj Kazaz. Ułożył on skrypt do nauki religii *Tub Ta'am*, który ukazał się – jak już wspomniałam – w 1835 roku. Jest to niewielki, 26 stronicowy tekst, zawierający 17 pytań i odpowiedzi na temat zasad wiary karaimskiej. W swej pracy Kazas wyraźnie podkreślał i akcentował swą izraelskość, wpajając karaimskim uczniom poczucie wspólnoty z ludem Izraela. Odwoływał się on do historii biblijnej, wyprowadzając pochodzenie od trzech wielkich patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba. Kazas wprost nazywa karaimów Izraelem, a ich język – językiem świętym. I choć tekst nie jest ułożony w języku hebrajskim, Kazas stosował alfabet hebrajski, zachowując terminy hebrajskie w zakresie kalendarza.

Gdy na przełomie XIX i XX wieku nasilała się rusyfikacja, która dotknęła również społeczność karaimską, znalazła ona silne odbicie również w nowych rosyjskojęzycznych podręcznikach. Nauczyciel Jakub Duwan – odczuwając brak skryptu w języku rosyjskim do nauczania Prawa Bożego – przystąpił do napisania podręcznika dla dzieci swoich współwyznawców w Petersburgu, pt.: *Katechizm, podstawy prawa karaimskiego*. Tekst został przedstawiony naczelnemu hachamowi Samuelowi Panpułowi, który uznał go za właściwy i zatwierdził w szkolnictwie karaimskim. Znajduje się w nim dziesięć rozdziałów oraz czterdzieści podrozdziałów wraz z pytaniami sprawdzającymi zrozumienie i opanowanie przedstawionych treści. Duwan omawia zagadnienia związane z przeznaczeniem człowieka i jego obowiązkami, wyjaśnia pojęcie boskości i prawa Bożego, przedstawia wykładnię przykazań Dekalogu. W swych rozważaniach autor oddziałuje na swych czytelników od strony emocjonalnej, porusza ich sumienie nawołując do przestrzegania Bożych nakazów. Opiera się on przy tym na hebrajskojęzycznych tekstach Biblii, wykazując swą wszechstronną wiedzę biblijną i umiejętność jasnego uargumentowania zasadności każdego obrzędu religijnego.

W 1913 roku w Eupatorii ukazał się drukiem *Skrócony katechizm* Jakuba

Szamasza. Stanowi on zaledwie zarys, swego rodzaju szkic katechizmu zawierającego podstawowe dane na temat Boga i religii karaïmskiej. Autor przedstawia dziesięc przykaza Mojżeszowych, kalendarz wraz ze witami i postami, modlitwy oraz krótką histori karaïmów. Wnie historyczne wątki wyrzniaj ten tekst spośród wcześniejszych prac, czyniąc go nowatorskim w dziejach katechizmów karaïmskich. Do omawianego tematu – dokonując analizy odkryc naukowych i uogólnień wcześniejszej literatury – autor podchodzi z wasn list pyta, mianowicie: Skąd przyszli karaïmi do Krymu? Jaka jest rznica między karaïmami a ydami talmudystami? Przedstawione odpowiedzi odzwierciedlają pewien spójny, powszechny pogód społeczności karaïmskiej, zachowując przyjet strateg obrony ich szczególnego statusu w Rosji. Otóż J. Szamasz wyraźnie deklaruje, że karaïmi uznawani są za prawdziwych naśladowców Prawa Mojżeszowego i nie są sekciarzami, jako że trzymają się dokładnego sensu tekstów biblijnych i nie uznaj żadnych przekazów ustnych nieznadujcych potwierdzenia w Biblii. Całkowicie odrzucając Talmud, stanowi oni odrębny lud, odrębne wyznanie wiary, którego nic nie wiąże z ydami talmudystami. Autor stwierdza, że karaïmi opuścili ziemi wit przed zburzeniem pierwszej świątyni i upadkiem Jerozolimy (tj. przed 586/587 r. p. n. e.), osiedlają się stopniowo w Aleksandrii i Kairze, w Konstantynopolu i w Gicie, aż dotarli do Półwyspu Krymskiego. Tutaj karaïmi zamieszkali w Czufut Kale, Mangupie, Starym Krymie, Kaffie, przeprowadzają się dalej do Eupatorii, Sewastopola, Simferopola. Szamasz powoluje się na słynne odkrycia Abrahama Firkowicza, który to datowa najstarsze odnalezione przez siebie zabytki na 6 rok po n. Ch. Można przypuszczać, że autor sugeruje, iż karaïmi nie przebywali w Jerozolimie za czasów drugiej świątyni i nie mogli uczestniczy w ukrzyżowaniu Jezusa Chrystusa, w którego wierzyła cała prawosławna Rosja (nie wolno zapominac o powszechnie nasilającej się nienawiści do ydw, z którego to powodu karaïmi starali się unikac nazw i okrelen nawiązujących bezpośrednio lub pośrednio do narodu ydowskiego).

Obok *Skrconego katechizmu* Jakuba Szamasza – dosłownie dwa lata później – w 1915 roku pojawi si *Karaïmski katechizm w skrócie* Mojżesza Firkowicza, kolejny rosyjskoczyczny skrypt religii i historii karaïmskiego ludu. W wydaniu tym całkowicie znikają hebrajskie teksty fragmentów Biblii oraz modlitw, a zapis terminów hebrajskich odbywa się wcznie alfabetem rosyjskim. Omawiane zagadnienia przedstawione zostały chaotycznie, g niektóre pytania si powtarzają, a błogosławieństwa przeplatane są różnymi pod wzgdem tematycznym zagadnieniami.

W swoich rozważaniach nad odrębnością religijną i narodowociw karaïmów autor jeszcze bardziej doprecyzowuje wytkowo swego narodu w stosunku do ydw rabbanicznych. Podaje on list trzynastu argumentów, które wskazują na różnice między dwoma wiarami, jak na przyklad: zakazane związki małżeńskie, inny uklad wtrza domu modlitewnego, nieobchodzenie Chanuki, Lag-BaOmer, Hoszana Raba, pominięcie tashlichu, kapures, tefillin w obrdach, itd. Firkowicz wynia znaczenie nazw: *bene Mikra*, *baale-Mikra*, karaïmi i bibliści, wskazując na arabskie pochodzenie słowa *karaïm*. Osobny ustęp poświęca odpowiedzi na pytanie: dlaczego za czasów panowania Tatarów na Krymie przodków karaïmów nazywano *jahudi*? Autor wynia, że istnienie królestwa

judejskiego – ponad 600 lat bez izraelskiego – spowodowało, iż ludzie przyzwyczaili się nazywać każdego wyznawcę Starego Testamentu Judejczykiem lub *jahudi*, nie do końca pojmując różnicę pomiędzy talmudystą a karaimem. Odpowiednio na chańskich kartkach Tatarzy określali karaimów mianem *jahudi* z dodawaniem miejsca zamieszkania „Kale” lub „Kyrk-jer”. Dopiero po przyłączeniu Krymu do rosyjskich ziem w rosyjskim ustawodawstwie oficjalnie utwierdziła się nazwa karaimi, a cesarzowa Katarzyna Wielka – jak podaje katecheta – nawet wydała zakaz przyjmowania do gmin karaimskich żydów rabbanicznych. Ponadto Firkowicz stwierdza, iż przodkowie krymskich karaimów nazywanych *Bene Israel* wywodzą się od części dziesięciu plemion Izraela, których w 555 r. p. n. e. przesiedlił król asyryjski z Palestyny do ziem i miast Persji i Medii (nikt z wcześniejszych katechetów nie przedstawiał takiej tezy). Powołuje się on – jak J. Szamasz – na odkryte nagrobki na cmentarzu w Kale, gdzie widnieje napis „przed naszą niewolą”.

Katechizm ten wyróżnia się na tle innych wprowadzeniem ustępów poświęconych liturgii i nabożeństwu. Firkowicz dokładnie omawia porządek unoszenia zwoju Tory z hechału w soboty i dni świąteczne, zamieszczając po kolei początki hebrajskich wersetów biblijnych w transkrypcji rosyjskiej, które należy odczytywać podczas uroczystego zgromadzenia. Podobnie katecheta zamieszcza zasady czytania Tory i Haftary w czasie obchodów Rosz hasz-Szana, pierwszego dnia Sukkot, pierwszego i siódmego dnia pesachowego tygodnia, Szawuot Mattan-Tora. Opracowanie tej części świadczy o gruntownej znajomości katechety nie tylko zasad religijnych, ale też liturgii i rytuału karaimskiej kienesy.

W 1917 roku w Odessie ukazał się katechizm *Główne podstawy karaimskiego nauczania wiary* Salomona Prika. Stanowi on największą i najbogatszą pozycję z zakresu nauczania religii w szkołach karaimskich. Tuż po wydaniu pojawiła się recenzja tego dzieła na łamach *Biuletynu Taurydzkiego i Odeskiego Karaimskiego Zarządu Duchownego*, której autor pomimo wskazania listy braków – w tym nieprzejrzystość języka, brak hebrajskojęzycznych cytatów Biblii, niewyraźność pojęć – docenił merytoryczną stronę podręcznika i wydał pozytywną opinię (*notabene*, tylko katechizmy J. Duwana i S. Prika znalazły się na oficjalnej liście lektur zalecanych nauczycielom i uczniom).

Analizując katechizm na tle zmian ideologicznych i społecznych w społeczności karaimskiej, można dostrzec, że katecheta jest niezachwianym i konsekwentnym zwolennikiem izraelskiej tożsamości (wyrażonej w Piśmie Świętym). Wierzy on, i tak naucza swoich uczniów, że karaimski naród, pochodząc od Abrahama, Izaaka i Jakuba w linii prostej, tworzy Izrael, i wyłącznie dla odróżnienia od talmudystów jego członkowie określają się mianem karaimów. Językiem karaimskim nazywa starożytny język biblijny, język święty, w którym została przekazana Tora, którym posługiwali się prorocy i psalmiści. Podkreśla też, że jest to język karaimskich modlitw.

Katechizm Prika – przepojony biblijną atmosferą – ma charakter moralizatorski. Cechuje go autentyczne pobudzenie i ożywienie zasad moralno-religijnych, tj. reguł postępowania określających zachowanie osoby świadomej własnych słabości, zmagającej się nieustannie ze swoimi pożądliwościami. W formie zachęty (nagroda materialna

w życiu ziemskim lub nagroda duchowa w przyszłym świecie) i ostrzeżenia przed ewentualnymi konsekwencjami (dziedziczenie pewnych niegodziwych skłonności rodzicielskich) autor wskazuje na wartości karaimskie, które powinny stać się fundamentem życia każdego karaima. Zatem katecheta oddziałuje na czytelnika na sposób dydaktyczny, estetyczny i emocjonalny. Przekazuje on wiedzę merytoryczną, aktywizuje umysł, pogłębia i rozwija proces myślenia kreatywnego poprzez wyobraźnię, wywołując emocje nakierowane na aktywność poznawczą.

W swoim nauczaniu Prik odwołuje się do metody porównawczej, niekiedy sięgając do alegorii. Nadaje pojęciom religijnym formy obrazu, ułatwiając w ten sposób ich percepcje. Autor stosuje *exempla*, tj. opowiadania historyczne lub fikcyjne, mające na celu zilustrowanie wywodów umoralniających. Prik niekiedy korzysta z badań i osiągnięć naukowych, uzasadniając sensowność i skuteczność zasad religijnych zawartych w karaizmie.

Na końcu katechizmu Prik zamieszcza fragment tłumaczenia francuskiego podręcznika *Manuel biblique, ou Cours d'Écriture Sainte à l'usage des séminaires. Ancien Testament*, którego autorem był katolicki biblista Fulcran Vigouroux (należał on do Papieskiej Komisji Biblijnej czuwającej nad poprawną interpretacją Pisma Świętego). Owe teksty dotyczą podróży Abrahama do Egiptu, zdobycia pierworództwa przez Jakuba, Bożej opieki nad Józefem, wyjścia ludu Izraela z Egiptu pod przewodnictwem Mojżesza oraz wędrówki przez pustynię za słupem obłoku.

Ostatni rozpatrywany katechizm, autorstwa Ananiasza Zajączkowskiego, nosi tytuł *Zarys religii karaimskiej*. Napisany został w języku polskim w 1946 roku (pierwotnie miał to być skrypt do nauki religii karaimskiej na rozpoczęcie nowego roku szkolnego, choć do wdrożenia go w system edukacyjny nie doszło). Tekst (ze zmianami) ukazał się drukiem 47 lat później, w 2003 r., dzięki staraniom Zarządu Karaimskiego Związku Religijnego w RP.

Katechizm Zajączkowskiego jest wyjątkowy na tle dotychczasowej literatury katechetycznej, gdyż autor – niewątpliwie pod wpływem przedwojennej prochazarskiej literatury jak i drugiej wojny światowej – przedstawia nową tożsamość karaimów wschodnioeuropejskich, całkowicie zarzucając wielowiekową tradycję izraelskiego pochodzenia (od potomków Abrahama, Izaaka i Jakuba w prostej linii). Katecheta stwierdza, iż karaimi stanowią osobliwy lud turecki, wywodzący się od półkoczowniczych ludów tureckich z obszarów stepowych, takich jak Chazarowie, Pieczyngowie, Kumani czy Połowcy. Według podania w wiekach średnich przyjęli oni religię karaimską, a w XIII i XIV w. przybyli jako osadnicy do Polski i na Litwę.

Katechizm wyróżnia się bogatą – na równi z hebrajskim – terminologią w języku karaimskim (tj. turkijskim), który autor uznaje za język ojczysty, język swoich przodków. Porównanie współczesnego wydania katechizmu z 2006 r. z maszynopisem z 1946 r., wyraźnie pokazuje, że redaktor Szymon Pilecki prawie całkowicie usunął segmenty w języku hebrajskim (współczesne wydanie błędnie sugeruje zresztą, że w powojennym okresie karaimi nie posługiwali się hebrajskim).

W skrypcie do nauki pojawia się wiele wypowiedzi wskazujących na powiązania karaimów z islamem i chrześcijaństwem, podczas gdy wyraźnie nie eksponowany jest

związek z judaizmem . W katechizmie istota boska została przedstawiona przez pryzmat takich jej cech, jak Jedność oraz Sprawiedliwość, czyli z punktu widzenia tak charakterystycznego dla dogmatyki muzułmańskiej; nazwę *karaim* Zajączkowski wyprowadza od ‘hebrajsko-arabskiego’ czasownika *kara* – czytać, czyli rdzenia leksemu Koran, oznaczającego świętą księgę muzułmanów; modlitwę za ojczyznę wywodzi z odległej tradycji państw muzułmańskich; zasady kalendarza karaïmskiego objaśnia na podstawie kalendarza muzułmańskiego. Omawiając karaïmskie nabożeństwa, autor zaznacza, że włączenie psalmów do liturgii przypomina tradycję katolicką i innych wyznań chrześcijańskich.

Ponadto, Zajączkowski wprowadza zmiany w karaïmskim kalendarzu. Sprzeciwia się stawianiu namiotów na podwórzu kienesy w czasie obchodów święta Sukkot. Pomija święto Purim, mające biblijne podłoże w księdze Estery i obchodzone przez karaïmów. Można przypuszczać, że pomijanie relacji z izraelską przeszłością i biblijną historią było celowym zabiegiem, mającym przyczynić się do zwiększenia wiarygodności nowego dogmatu o protureckiej tożsamości i dominacji muzułmańskich elementów w religii karaïmskiej.

Czwarty rozdział stanowi podsumowanie treści zawartych we wszystkich katechizmach. Zależało mi na ukazaniu ujednoczonego obrazu, jaki mógłby się wyłonić po lekturze tych wszystkich podręczników do nauczania podstaw wiary karaïmskiej. Prócz wskazania oczywistych różnic, położyłam też nacisk na podobieństwa między ideami upowszechnianymi przez autorów katechizmów. I tak, przed oczami czytelnika tych podręczników rysuje się karaizm jako ruch religijny, antytalmudyczny, powstały za czasów Anana ben Dawida (VIII w. n. e.) i trwający nieprzerwanie do czasów współczesnych. Jest wyraźnie widoczne, że kształtowanie się karaizmu – opierającego się na dosłownym rozumieniu Pisma Św. – ściśle wiązało się z odseparowaniem od rabbanizmu: karaïmi silniej uwypuklali różnice w treściach doktrynalnych a pomijali istotne podobieństwa w praktykach religijnych pomiędzy dwoma grupami religijnymi.

Analizując karaïmskie wyznanie wiary stanowiące ważną podstawę merytoryczną większości przedstawionych przeze mnie katechizmów, można zauważyć, że treść ich różni się w pierwszych manuskryptach i dopiero w późniejszym okresie podlega ujednoczeniu. Z tekstów tych wynika, że do początku XX wieku ugruntowane i niezmiennie było poczucie tożsamości karaïmów z ludem Izraela, podkreślanie konieczności znajomości języka Tory, czyli języka hebrajskiego. Wyjątek stanowi jedynie katechizm M. Firkowicza, który zastępuje termin „synowie Izraela” zwrotem „każdy karaïm”, pomija kwestię języka, ale już dwa lata później w 1917 r. Prik znowu eksponuje owe elementy, składające się na tożsamość izraelską. Niemniej nie wolno zapominać o powojennym katechizmie, w którym dokonuje się identyfikacji karaïmów z ludami tureckimi, które przyjęły religię karaïmską, w postaci bardzo zbliżonej do niektórych ruchów filozoficznych w islamie.

Dość dużo uwagi w tym rozdziale poświęcam omówieniu takich tematów jak status języka hebrajskiego, język piśmiennictwa, stosunek do żydów rabbanitów oraz władz świeckich. Przedstawiam modlitwy w oryginalnym języku hebrajskim i rosyjskim z tłumaczeniem na polski, wskazując na różnice w stosunku do pojawiających się w tym

okresie odpowiednich modlitw w owych językach, jak i w języku karaimskim turkijskim. Szczegółowo omówiono nomenklaturę religijną.

Na koniec, chciałabym wyrazić nadzieję, że przeprowadzona przeze mnie analiza katechizmów karaimskich przyczyni się do istotnego zwiększenia wiedzy w zakresie dziejów karaimów w Europie Wschodniej, ale także i dziejów podręcznika katechetycznego w ogóle.